

**SELEKSIYA SOHASIDAGI YUTUQLAR VA VAVILOVNING
UYUSHTIRGAN EKSPEDITSIYASI O'SIMLIKLARNI KELIB CHIQISH
MARKAZLARI**

SamDTU akademik litsey 201-guruh talabasi

Ziyodov Muhammadqodir

Madaniy o'simliklarning kelib chiqish markazlari - Yer sharida o'simliklarning muayyan turlari dastlab madaniylashtirilgan (dehqonchilikda ekilgan) va ularning genetik xilma-xilligi eng ko'p bo'lgan geografik markazlar. M.o'k.ch.m. to'g'risidagi ta'limot madaniy o'simliklar seleksiyasi va ularning navlarini yaxshilash uchun boshlang'ich materiallarga ehtiyojlar tufayli yuzaga kelgan. Unga Ch. Darvinning biologik turlarning kelib chiqishida geografik markazlarning mavjudligi to'g'risidagi g'oyalari asos bo'lgan. 1883-yilda shveysariyalik botanik olim A. Dekandol eng asosiy madaniy ekinlar birlamchi kelib chiqqan geografik o'lkalarni ta'riflab berdi. Lekin unda juda keng hududlar ko'rsatilgan bo'lib, ayrimlarining maydonlari deyarli qit'alar chegaralariga to'g'ri kelar edi. 1925—39 yillarda M.o'k.ch.m. nazariyasini eng izchil holda N. I. Vavilov ishlab chiqdi. N.I.Vavilov o'zi va boshqa botanik olimlar tomonidan ilmiy ekspeditsiyalarda to'plangan jahon o'simlik resurslari (250000 ga yaqin namunalarni kolleksiyasi) to'g'risidagi juda katta materiallarga tayangan holda M.o'k.ch.m.ning 8 ta asosiy geografik markazi yoki o'choqlarini ko'rsatib berdi: Xitoy markazi (soya, tariq, turli sabzavot va mevali ekinlar vatani); Hindiston markazi (madaniy o'simliklar turlarining deyarli 1/3 qismi; sholi, shakarqamish, baklajon, bodring, mevali ekinlar vatani); O'rta Osiyo markazi (no'xat, china, kunjut, maxsar, yasmiq, ko'pgina sabzavotlar — piyoz, sarimsoq, ismaloq, mevalar — o'rik, nok, tok, bodom vatani); G'arbiy Osiyo markazi (bug'doyning ko'pgina turlari, ikki qatorli arpa, javdar, beda, karam turlari, sabzi, anjir, anor v b.); O'rta dengiz, markazi (zaytun, seratoniya daraxti, juda ko'p ozuqa va sabzavot ekinlari

vatani); Efiopiya markazi (bug‘doy, arpa, moyli ekinlar, bananning alohida bir turi, kofe daraxti va boshqa vatani); Markaziy Amerika markazi (90 ga yaqin oziqovqat, texnika va dorivor o‘simliklar, shu jumladan, makkajo‘xori, uzun tolali g‘o‘za, loviyaning bir necha turi, qovoq, kakao, mevali o‘simliklarning ko‘pgina turlari vatani); Janubiy Amerika markazi (ko‘pgina ildizmevali o‘simliklar, birinchi navbatda, kartoshka, oka, xina daraxti va koka butalari vatani).

O‘tmishda ayrim o‘simliklar bu asosiy markazlardan chetda madaniy ekinlarga aylantirilgan. Lekin bunday o‘simliklar soni juda kam. N. I. Vavilov birlamchi (eng kad.) va ikkilamchi (dehqonchilik mintaqalari o‘rtasida tovar ayirboshlash va o‘zaro aloqalarning rivojlanishi bilan bog‘liq holda keyinchalik paydo bo‘lgan) M.o‘.k.ch.m. borligini ko‘rsatadi. Agar ilgari Dajla, Furot, Gang, Nil va boshqa yirik da-ryolar vodiylari qad. dehqonchilik markazlari bo‘lgan, deb hisoblangan bo‘lsa, N. I. Vavilov deyarli barcha madaniy ekinlar tog‘li, tropik, subtropik va mo‘‘tadil mintaqalarda paydo bo‘lganligini ko‘rsatib berdi. Yetishtirilayotgan ko‘pchilik madaniy ekinlarning asosiy geografik markazlari fakat o‘simlik boyliklaridan tashqari eng qad. dehqonchilik madaniyati bilan ham bog‘likdir. Hindiston markazi qad. Hindiston va Hindixitoy madaniyati bilan, O‘rta Osiyo markazi 6 ming yillik tarixga ega bo‘lgan etrus, ellin va Misr madaniyati bilan bog‘liq va h.k. Shunday qilib, yovvoyi o‘simliklardan foydalanishda ularning sifat tarkibi, rivojlangan dehqonchilik madaniyati va tegishli ravishda yirik-yirik aholi manzilgohlarining mavjudligi katta rol o‘ynagan.

N. I. Vavilovning shogirdi P. M. Jukovskiy o‘simlik genofondlari (qarang [Genetik fond](#)) bo‘yicha dunyo miqyosida to‘plangan juda katta ma’lumotlarni tahlil qilish asosida madaniy o‘simliklar kelib chiqqan va yangi shakllar paydo bo‘lgan 12, jumladan, 4 ta megagen markazlarini ajratdi (haritaga q.). Bulardan tashqari, madaniy o‘simliklarga genetik jihatdan qarindosh endemik yovvoyi turlarning

ajralib (alohida bo'lib) qolishi tufayli paydo bo'lgan 12 ta mikromarkaz ham ajratilgan.

M.o'.k.ch.m. haqidagi ta'limotning asosiy nazariy mohiyati madaniy o'simliklarda tur hosil bo'lish jarayonining muayyan geografik joyga bog'liqligini ko'rsatishdir. N. I. Vavilov kashf qilgan irsiy o'zgaruvchanlikdagi gomologik qatorlar qonuni katta amaliy ahamiyatga ega bo'lib, amaliy seleksiyada qimmatli boshlang'ich material bo'la oladigan, muhim xo'jalik belgilarining nodir genlariga ega o'simliklarning yangi shakllarini yaratishiga imkon beradi. Madaniy ekinlarning aksariyati dehqonchilikda 5— 8 ming yildan beri ekiladi. O'simliklar madaniylashtirilgan sari o'z markazidan uzoqlashib yangi tuproq-iqlim sharoitlarda ekila boshlaydi. Sun'iy va tabiiy tanlanish natijasida o'simliklarning genotiplari, morfologik va biologik belgilari uzgaradi. Genotip o'zi shakllangan mintaqasidan boshqa mintaqalarga tarqalgan sari uning biol.ga mos sharoit texnologik tadbirlar orqali yaratiladi. Mas, makkajuxori yaxshi tuplanadigan va sershoxli tipik qisqa kunli tropik o'simligidir, ammo yangi navlari va duragaylari 55° shim. kenglikda ekiladi; soya issiqsevar o'simlik, 3500—4000° foydali harorat yig'indisini talab etadi, ammo uning shim. ekotipi 1750—1800° da pishadi. N. I. Vavilov va boshqa olimlarning mehnati tufayli [mas., O'zbekiston Fanlar akademiyasi Genetika va o'simliklar eksperimental biologiyasi institutida g'o'zaning kelib chiqishi markazlariga akademik A. Abdullayev boshchiligida Meksika (1975), Peru (1984), Shri Lanka, Hindiston, Xitoy (1989—90), Avstraliya (1997)ga ekspeditsiyalar uyushtirilgan] Yer sharining turli mamlakatlariga o'tkazilgan juda ko'p botanik ekspeditsiyalar natijasida faqat miqdor emas, balki xilma-xilligi jihatidan ham boy bo'lgan, jahondagi eng yirik va noyob madaniy o'simliklar hamda ularning yovvoyi ajdodlari kollektsiyalari yaratilgan. Dunyo kollektsiyasi namunalaridan foydalanish asosida turli qishloq xo'jaligi ekinlarining 1200 dan ortiq navlari yaratilgan.

Madaniy o'simliklarning kelib chiqish va shakl hosil qilish megamarkazlari (P. M. Jukovskiy)I. Xitoy-Yaponiya (soya, yum-shok bug'doy, tariq, qo'noq, marjumak va boshqa vatani).

II. Indoneziya-Hindixitoy(suli, shakarqamish, banan, murch, sabzavot ekinlari).

III. Avstraliya (yovvoyi sholi turlari, avstraliya g'o'zalari, sebarga turlari, tamaki, evkalipt, tropik daraxtlar turlari).

IV. Hindiston (sholi, hind bug'doyi, shakarqamish, osiyo g'o'za turlari, baqlajon, bodring, mango).

V. O'rta Osiyo (O'zbekiston, Tojikiston, Afg'oniston, G'arbiy Tyanshan tog'lari; ko'k no'xat, xashaki dukkaklilar, no'xat, mosh, afg'on javdari, maxsar, yasmiq, o'rik, shaftoli, olma, qovun, g'o'za turlari va boshqalar).

VI. G'arbiy Osiyo (Tog'li Turkmaniston, Eron, Zakavkazy, Kichik Osiyo, Arabiston ya. o.; bug'doy turlari, arpa, javdar, sul, beda, tok, chirmashib o'sadigan zig'ir, nok, gilos, anjir, anor, qovun, sabzavot ekinlari).

VII. O'rta dengiz (zaytun, sul, bug'doy turlari, dukkakli ekinlar, sebarga turlari, zig'ir, karam, lavlagi, sabzi, sholg'om, turp, piyoz, sarimsoq, ko'knor, oq xantal).

VIII. Afrika (jo'xori turlari, tariq, kanakunjut, sholi, moyli palma, dukkakli ekinlar, kunjut, kofe, g'o'za turlari).

IX. Yevropa-Sibir (tolali zig'ir, duragay sebarga, beda turlari, kendir, xmel, nasha, meva, sabzavot ekinlari).

X. Markaziy Amerika (makkajo'xori, uzun tolali g'o'za turlari, loviya, kungaboqar, qovoq, maxorka, qalampir, kartoshka turlari, ko'p yillik o'simliklar).

XI. Janubiy Amerika (madaniy kartoshka, pomidor, tamaki, ananas, ko'p yillik arpa, yer yong'oq, gurchsimon (chatnaydigan) makkajo'xori turlari).